

V. SEZEMANAS

LAISVĖS PROBLEMA

Kurso uždavinys — ne tik supažindinti klausytojus su visomis tomis teorijomis, kurios vienaip ar kitaip imasi spręsti šią problemą, ne tik išdėstyti savo pažiūrą į šią klausimą, bet ir parodyti, kaip tokia problema turi būti tiriama ir analizuojama, taigi iškelti bei išaiškinti ne tik tyrinėjimo rezultatus, bet ir jo kelią, jo metodą. Tik šiuo atveju klausytojas galės ir pats susigaudyti bei susiorientuoti visose laisvės teorijose ir kritiškai jas įvertinti. Todėl savo analizę mes pradėsime ne nuo problemos *centro*, ne nuo tų laisvės momentų ir aspektų, kurie yra reikšmingiausi ir lemia laisvės esmę (pavyzdžiui, valios laisvė), bet nuo *periferijos*, nes čia laisvės fenomenai duodasi lengviau pagaunami ir yra, taip sakant, permatomesni. Iš dalies tokia analizės eiga ir linkmė atitinka ir laisvės idėjos atsiradimą bei raidą žmogaus sąmonėje. Bet tiktai iš dalies. Tikrovėje idėjų evoliucija paprastai yra daug komplikuočiau ir nevyksta tiktai viena apibrėžta kryptimi. Todėl ir negalima sakyti, kad mūsų nagrinėjimo metodas bus *genetinis*. Laisvės idėjos kilmė (istorinė, psichologinė) mums gali būti įdomi vien tiek, kiek joje atsispindi ir pasireiškia tikra laisvės prigimtis ir esmė. Metodas visų pirma bus *fenomenologinis*. Jo uždavinys — kuo tiksliausiai apžiūrėti ir aprašyti tuos fenomenus, kuriuose laisvė pasirodo, ir remiantis šiuo aprašymu iškelti laisvės esmę ir prigimtį. Bet tuo laisvės problemos nagrinėjimas negali pasitenkinti. Laisvė — ne gamtos reiškiny, bet pirmiausia žmogaus psichinio, dvasinio ir visuomeninio gyvenimo fenomenas, kuris turi žmogui tam tikrą reikšmę, taigi yra *aksiologinis* fenomenas, vertinamas arba teigiamai, arba neigiamai. Todėl tenka išaiškinti ne tik laisvės esmę, bet ir jos *reikšmę* bei *vertę* žmogui. Ir, tiesą pasakius, abu šie klausimai neatsiejami vienas nuo kito ir negali būti išspręsti vienas be kito. Bet jei yra taip; jei laisvė savo esme yra kažkas reikšminga bei vertinga, tai laisvės nagrinėjimas negali apsiriboti tik laisvės fenomeno analize, negali izoliuoti jį nuo kitų fenomenų, o turi atsižvelgti ir į tai, kaip laisvės fenomenas siejasi su kitais žmogaus buvimo momentais ir kokią vaidmenį jis vaidina jo gyvenime. O toks tyrinėjimas jau bus ne fe-

nomenologinis tikslia žodžio prasme (kaip šitą metodą supranta fenomenologijos kūrėjas E. Huserlis ir jo sekėjai).

Prieš pradėdamas problemas analizę nurodysiu tikrai keletą esminių laisvės idėjos ypatumų, su kuriais reikės ypač skaitytis. Visų pirma tai laisvės *dviprasmiškumas*; laisvė turi *neigiamą* ir *teigiamą* aspektą. Iš vienos pusės, laisvė reiškia *nepriklausomumą nuo ko nors*, ir todėl laisvės prasmė pareis nuo to, koks yra tas dalykas arba ta aplinkybė, nuo kurių nepriklauso tas subjektas arba objektas, kuriam priskiriama laisvė. Laisvės idėja dažniausiai ir pasirodo kaip tik šita *neigiama prasme*. Bet, antra vertus, šita nepriklausomybė gali būti nustatoma ir vertinama atsižvelgiant į vieną arba kitą *tikslą*, į vieną arba kitą *vertybę*, kuri per laisvę ir pačioje laisvėje gali būti įvykdoma. Tatai bus laisvės *teigiama prasmė*. Ir aišku, kad ir šiuo atveju laisvės prasmė, šios idėjos turinys priklauso nuo to tikslo arba vertybės, kuri per jį gali būti realizuojama.

Tos sritys, kurioms taikoma laisvės idėja ir kuriose ji pasireiškia, yra labai įvairios; jos apima bemaž visą žmogaus gyvenimo sferą — pradedant nuo aukščiausių jo dvasinio buvimo ir veiklumo laipsnių ir baigiant kūnine jo prigimties šalimi. Iš to jau aiškėja laisvės *daugiareikšmiškumas*. Bet visur laisvė yra toks momentas, kuris charakterizuoja pirmiausia *žmogų* ir žmogaus santykį su visu tuo, kas šiaip ar taip sąlygoja jo buvimą. Antai laisvės problema atsiranda *religijos sferoje* ir vaidina ten svarbų vaidmenį. Kaip žmogus santykiauja su dievu? Ar dievas nulemia žmogaus likimą (ypač jo galutinį išganymą arba pasmerkimą), ar tai pareina nuo žmogaus laisvo apsisprendimo? Krikščionybės teologijoje atsirado daugelis skirtingų srovių, kurios nevienodai atsako į šitą klausimą; vienos pripažįsta *predestinaciją*, kitos ją neigia. Šiaip ar taip teologija vienu ar kitu būdu turėjo nugalėti tą keblumą, kuris kyla iš to, kad visa žinančio ir visa galinčio dievo idėja, rodos, nesuderinama su žmogaus laisve. O šitas keblumas atsiranda ne tik teologijos teorijoje, bet ir pačiame religiniame gyvenime*.

Su religine laisvės reikšme glaudžiai siejasi (arba jai artima) jos *moralinė reikšmė*. Ji liečia žmogaus santykį su visu pasauliu ir visų pirma su jo paties prigimtimi. Jei žmogus yra ne kas kita kaip pasaulio padaras ir jei jis priklauso nuo tų dėsnių, kurie valdo pasaulį (tą visa apimančią visybę) ir visus jame vykstančius procesus, tai, rodos, žmogui negali būti priskiriama jokia laisvė, joks sugebėjimas apsispręsti ir lemti savo likimą. Bet ką reiškia tada tas tiesioginis žmogaus įsitikinimas, kad jis kiekvienu savo gyvenimo momentu gali laisvai pasielgti vienaip arba kitaip, kad iš daugelio elgesio galimybių savo nuožiūra gali pasirinkti vieną arba kitą? Tai yra arba sąmonės iliuzija, arba fenomenas, turįs savo realų pagrindą. Ir dorovės srityje šitas klausimas nėra grynai teorinis; jis įgauna nepaprastą aštrumą todėl, kad nuo to, kaip jis sprendžiamas, pareina, ar žmogus gali save laikyti atsakingu už

* Ar dievo malonė, kuri laiduoja žmogaus išganymą, pareina ir nuo žmogaus laisvo pasielgimo?

savo elgesį, ar ne. Ir tas faktas, kad žymiausi filosofai visuomet stengdavosi racionaliū būdu įrodyti ir pamatuoti žmogaus *laisvumą*, liudija, jog žmogus ypatingai brangina laisvę ir be jokių teorinių samprotavimų pripažįsta ją aukščiausia ir neabejojama vertybe.

Dorovės sritys savo ruožtu santykiuoja su *teisės sfera*. Teisės supratimas ir teisės normų pritaikymas socialiniam gyvenimui (valstybės ir visuomenės santvarkai) pareina pirmiausia nuo to, kiek ir kokia prasme asmenybei gali būti priskiriamas atsakingumas. Tai liečia ypatingai *baudžiamąją teisę*. Ar nusikaltėlis atsako už savo nusikaltimą, ar, priešingai, į jį reikia žiūrėti kaip į nenormalų žmogų, kurio moralinis ir socialinis jausmas išsigimęs ir atbukęs, vadinasi, kaip į nenormalių socialinių aplinkybių (gyvenimo sąlygų) padarą?

Tai vienas laisvės problemos aspektas, liečiąs laisvės *realumą*, jos *realų buvimą*. Antras aspektas yra toks: jei laisvė yra iš tikrųjų reali ir jei ji neatskiriama susijusi su žmogaus asmenybe, tai kyla tolesnis klausimas, ar laisvė visur ir visuomet yra kažkas *absoliutu*, ir nieko negali ir neturi būti apribojama, ar, priešingai, laisvės įvykdymas žmogaus individualiniame ir socialiniame buvime turi būti suderinamas šiuo kitais šio buvimo momentais ir reikalavimais, kurie uždeda žmogui tam tikras pareigas ir suvaržo neribotą laisvės realizavimą? Laisvės nešiotojas ir įvykdytojas yra pirmiausia atskiras individas. Bet individas, bendrai imant, nėra atsiskyrėlis, jisai visa savo prigimtimi ir visu savo buvimu įsiskirijęs visuomenėje, įeina kaip narys į tam tikrą kolektyvą, kuris apriboja jo veikimo sferą ir reikalauja, kad jis atsižvelgtų ne tik į atskirų narių interesus, bet ir į paties kolektyvo kaip visybės gerovę. O kiek jis yra įpintas į visuomenės (kolektyvo) gyvenimą, jo laisvė neišvengiamai šiek tiek suvaržyta, apribota. Tokiu būdu atsiranda konfliktas tarp individo laisvės ir jo socialinių pareigų (arba visuomenės reikalavimų ir pretenzijų), konfliktas, kuris kaip tik mūsų laikais vėl įgavo nepaprastą aktualumą bei aštrumą. Politinė laisvė, kuri po prancūzų revoliucijos ir ypač XIX amžiaus pabaigoje buvo laikoma neabejojamu principu ir idealu, kuris turi būti kuo pilniausiai įgyvendinamas, dabar po karo ir rusų revoliucijos iš naujo perkainojama, ir jos absoliuti vertė rodos pasidarė abejotina. Atrodė, kad politinė laisvė yra neatskiriama surišta su demokratijos principu ir santvarka. Minties, spaudos laisvė, susirinkimų ir sąjungų laisvė rodėsi išplaukia iš subjektyvių žmogaus teisių. Asmenybė, kuri negali (neteko teisės) laisvai reikšti savo mintis ir nekliudomai tvarkyti savo gyvenimą pagal savo įsitikinimus, rodos nebėra asmenybė tikslia žodžio prasme, nes asmenybė tuo ir pasižymi, kad ji gali pati apsispręsti. Bet, antra vertus, rodos, kad valstybė (arba visuomenė, apskritai kiekvienas organizuotas kolektyvas), kuri stengiasi įgyvendinti tam tikrą kultūros idealą, tam tikras kultūros vertybes, negali išsižadėti uždavinio vadovauti savo narių veiklai ir santykiams ir todėl turi teisės reikalauti iš jų, kad suderintų savo gyvenimą ir savo darbą su rikiuojamaisiais valstybės (kolektyvo) princi-

pais. Taigi kolektyvas čia pasirodo kaip aukščiausiojo laipsnio subjektas arba asmenybė, kurios interesai ir teisės pretenduoja į pirmenybę prieš atskiro individo interesus ir teises.

Tatai be abejo principinės reikšmės klausimas, kiek tokios kolektyvo (visuomenės, valstybės) pretenzijos pateisintos bei pamatuotos, kiek atskiro individo laisvas apsisprendimas gali būti ribojamas ir varžomas, nesunaikinus to, kas sudaro tikrą asmenybės esmę. Iš tikrųjų laisvas asmenybės apsisprendimas rūpi ne tik individui, bet ir pačiam kolektyvui, nes kultūra mūsų laikais negali būti įsivaizduojama kaip kažkas pastovu ir nekintama; priešingai, ji kinta, plečiasi ir rutuliojasi panašiu būdu kaip kiekvienas gyvas organizmas. Bet skirtumas yra toks, kad kultūros raida ir skleidimasis nevyksta pagal tam tikrus pastovius gamtos dėsnius, bet pareina ir nuo žmogaus kūrybinės jėgos. O kūrybinę veiklą kolektyvas gali parodyti vien tuo atveju, jei jo nariai ir jo vadai pasižymi kūrybiniu sugebėjimu. Bet kūryba, kūrybiškumas neįmanomi be laisvės, be individo galimybės laisvai apsispręsti. Šitas organinis ryšys tarp laisvės ir kūrybos itin aiškiai pasireiškia meno srityje, bet ir visoms kitoms kultūros sritims (mokslui, politiniam ir socialiniam gyvenimui) jisai ne mažiau svarbus ir reikšmingas. Štai kodėl laisvės problema negali būti iš pagrindų nagrinėjama, neišsiaiškinus laisvės ryšio su kūryba.

Pagaliau tenka paminėti dar vieną laisvės problemos aspektą, kuris turi ypatingos praktinės reikšmės: tai *materiali* arba *ekonominė laisvė*. Visa vadinamoji dvasinė kultūra ir žmogaus dvasinis kūrybiškumas gali reikštis ir plėstis tik tada, kai materialio jo buvimo bazė daugmaž tvirta ir laiduoja tam tikrą jo savarankiškumą ir galimumą laisvai pasirinkti darbą, užsiėmimą, gyvenimo siekinį. Be to, ekonominės aplinkybės atsispindi ir tame, kaip žmonės supranta ir vertina laisvę. Taigi laisvės problema savo ekonominiu ir medžiaginiu aspektu atsiremia į klausimą apie santykį tarp dvasinio ir materialaus arba medžiaginio buvimo, arba, tiksliau, atsižvelgiant į laisvės subjektą, į žmogų, atsiremia į klausimą apie dvasios (psichikos) santykį su kūnu ir jos pareinamybę nuo kūno.

Šita trumpa įvairių laisvės problemos aspektų arba šalių apžvalga yra tikrai provizorinė; ji turi tik apytiksliai aprėžti tas įvairias sritis, kur šita problema iškyla. Galbūt paskiau, analizei žengiant pirmyn, teks šią apžvalgą papildyti arba pataisyti. Šiaip ar taip, ji nenulemia galutinai mūsų kurso eigos, kuri pareis nuo to, kur ir kokia kryptimi mus ves pati fenomenų analizė.

Mes pradėsime laisvės problemos analizę nuo periferijos, nagrinėdami visų pirma, kaip ir kokia prasme terminai „laisvas“, „laisvė“ ir jų priešingybės — „nelaisvas“, „nelaisvė“ vartojami kalboje, nes kalboje atsispindi psichinis žmogaus gyvenimas. Atkreipsime dėmesį ypač į šių terminų vartojimą praktiniame (kasdieniniame) gyvenime, kolei kas ne-

paisydami specifiškai filosofinės arba mokslinės šių terminų prasmės. Taigi mes apžiūrėsime tuos fenomenus ir tas situacijas bei aplinkybes, kuriose naivus žmogus (neteoretikas) priskiria predikatą „laisvas“ arba jo priešingybę. Kadangi kasdieniniame gyvenime žmogaus dėmesys ir interesai nukreipti pirmiausia į išorinį pasaulį ir į savo tiesioginę aplinką, tai paprastai predikatu „laisvas“ apibūdinami arba išoriniai daiktai (fenomenai), arba žmogaus santykiai ir sąveika su šiais daiktais. Antai sakoma, kad tam tikra vieta (kambarys, butas, kėdė) yra laisvi, kad kelias laisvas, arba kareiviams duodama komanda „laisvai“. Taip pat kalbama: laisvas judesys ir laisvos valandos (žmogus dabar laisvas, neužimtas); arba laisvai kalbėti, laisvas pasikalbėjimas, laisvas nuo žemės mokesčių; arba laisvos profesijos, *artes liberales*, laisvas vertimas, laisvo elgesio moteriškė. Tokia pat prasme vartojamas ir priešingas predikatas „nelaisvas“ arba siauresnės, specifiškos sąvokos „belaisvis“, „nelaisvė“.

Išsižūrėsime atidžiau į šių išsireiškimų prasmę. Jei sakoma, kad tam tikra vieta (kambarys, kelias) yra laisva, tai reiškia ne tik kad ji yra tuščia, dyka, taigi ne tik turinio stoką (stinga to, kas šioje vietoje galėtų būti arba paprastai būna, arba turėjo būti); paprastai tuštuma (dykumas, dykynė) žymi greičiau *neigiamą* fenomeną. Tuščias (dykas) ir laisvas dažniausiai nėra sinonimai. Laisva vieta (kambarys, kelias) yra neužimta vieta, t. y. tokia, kurią galima panaudoti vienam arba kitam esamajam reikalui. Vadinasi, vietos ir t. t. laisvumas leidžia realizuoti tam tikrą duotuoju atveju reikšmingą arba vertingą (norimą, geistiną) galimybę, kuri gali būti griežtai arba ne taip griežtai apibrėžta. Taigi laisvumas reiškia ne tik neigiamą, bet ir teigiamą fenomeną, t. y. nebuvimą kliūčių, kurios galėtų trukdyti tam tikros galimybės realizavimą. Už neigiamo momento slypi teigiamas, nuo kurio pareina fenomeno veiksmingumas arba vertingumas. Panaši yra ir komandos „laisvai“ reikšmė: atėjo laikas, kai kariai neužimti karinėmis pratybomis, kurios reikalauja iš jų tam tikrų fizinių ir psichinių pastangų, ir gali pailsėti arba panaudoti laisvą valandėlę savo nuožiūra; vadinasi, tai malonus dalykas. Laisvas nuo žemės mokesčių — laisvas nuo sunkios žmogų varžančios pareigos; čia daugiau pabrėžtas neigiamas momentas, bet netruksta ir teigiamas: galimumo šiuos pinigus panaudoti kitam reikalui.

Priešingai, kai kalbama apie laisvą judesį, tai čia pabrėžiamas *teigiamas* momentas. Judesys laisvas, jei jis nesuvaržytas nei išorinių, nei vidinių kliūčių, t. y. tokios raumenų įtampos, kuri ne padeda judesiui, bet jį trukdo ir apsunkina. Šokio, lengvosios atletikos technika remiasi ne tik raumenų stiprumu bei vikrumu, bet ir tuo, kad šokėjas arba sportininkas atsikrato tuo, kas nereikalinga judesiams ir juos varžo. Svarbu, kad kiekviena raumenų grupė, kuri įvykdo tam tikrą judesį, galėtų veikti laisvai, t. y. nepriklausomai nuo kitų, kurios nedalyvauja šiame judesyje. Panašiai yra ir tada, ką kalbama, kad medis, vaikas auga, rutuliojasi laisvai. Čia pirmiausia turima galvoje, kad augimo, rutulio-

jimosi procesas vyksta sėkmingai, natūraliai, t. y. vaike (medyje, organizme) glūdinčios potencijos atsiskleidžia nekliudomas ir nežalojamas (o pats augimo procesas yra teigiamas, vertingas fenomenas). Laisvai kalbėti — reiškia valdyti kalbą, mokėti naudotis visomis joje glūdinčiomis galimybėmis. Kai pasikalbėjimas apibūdinamas kaip laisvas, tai tuo pasakoma, kad nėra jokių vidinių priešasčių, kurios galėtų žmogui kliudyti atvirai reikšti savo mintis ir jausmus; tokiomis kliūtimis, varžančiomis pasikalbėjimą, gali būti arba nepasitikėjimas, įtarumas, drovumas, kai žmogus mano nemokąs reikiamai elgtis, laikytis mandagumo taisyklių ir pan. Taigi ir čia laisvė reiškia galimumą įvykdyti tai, kas malonu, vertinga.

Laisvos profesijos (artista, gydytojo, advokato, mokytojo) taip vadinamos ne todėl, kad šios profesijos žmogaus pasirinktos laisvai, be jokios išorinės prievartos, o todėl, 1) kad šios profesijos žmogus nesurištas su tam tikra tarnyba vienoje ar kitoje įstaigoje, kurioje jis turi atlikti savo darbą tam tikromis apibrėžtomis valandomis ir turi klausyti įstaigos vedėjo, kuriam jis subordinuotas, taigi yra ne valdininkas, o savarankiškas ir pats nustato savo darbo valandas ir darbo kiekį ir 2) kad jis tiesiogiai negamina jokių medžiaginių gėrybių, reikalingų gyvybei palaikyti, taigi yra ne amatininkas, ne darbininkas. Čionai jau pasireiškia ypatinga (ir galbūt gilesnė) laisvės reikšmė, kuri glūdi taip pat termine *artes liberales*. Šio termino priešingybė nėra darbas apskritai, kiek jis užima žmogaus laiką ir jėgas, bet tik toks darbas, kurį žmogus priverstas atlikti dėl savo gyvybės reikalų, taigi tai 1) fizinis darbas, gaminąs medžiagines gėrybes (amatininko, fabriko darbininko darbas) arba turįs tikslą jas apsaugoti (pavyzdžiui, kaminkrėčio, šlavėjo darbas), 2) kiekvienas darbas, kuris tiesioginiu ar netiesioginiu būdu suteikia tam tikrą naudą ir 3) kuris nesiremia tam tikra kūryba. Taigi čionai mes susiduriame jau su siauresne ir specifiškesne laisvės prasme: a) iškyla laisvės sąryšis su kūryba, kūrybiškumu; laisvė vertinama teigiamai kaip kūrybos, kūrybiškumo pagrindas (apie tai teks vėliau kalbėti kiek smulkiau) ir b) pasirodo ekonominis laisvės aspektas, kuris reiškia nepriklausomybę nuo prievartinio darbo, reikalingo ekonominiam buvimui. Šitame laisvės supratime iš dalies atsispindi ir ta pažiūra į darbą, kuri viešpatavo senovėje ir kuri apskritai charakterizuoja aristokratinę visuomenės santvarką: fizinis ir apmokamasis darbas apskritai niekinamas kaip nepritinkantis aristokratui (laisvam ir pilnateisiam piliečiui). Aristokratas laisvas todėl, kad nėra priverstas užsidirbti duoną, ir jeigu jis užsiima kuriuo nors dalyku, tai pašvenčia jam atspėjimąjį laiką. Todėl romėnai sakydavo: *vacare philosophiae* — būti laisvam filosofijai. Bet iš dalies čia yra ir tam tikras esminis priešingumas tarp laisvės ir ekonominio (prievartinio) darbo. Iš to kyla, kaip pamatysime toliau, labai svarbi socialinė problema: kaip sutvarkyti visuomenę (valstybę), kad šalia ekonominio darbo (kuris neišvengiamas, būtinas) kiekvienam individui (kollektyvo nariui) būtų garantuota ir tam tikra laisvė (nuo šio ekonominio

darbo), t. y. galimumas paskirti tam tikrą laiką ir kitiems laisvai pasirinktiems malonesniems dalykams, galimumas patenkinti ir aukštesniuosis interesus bei reikalus.

Iš to, kas iki šiol pasakyta, aiškėja, kad pagrindinė laisvės (laisvumo) reikšmė — tai nebuvimas išorinių (arba vidinių) kliūčių ir nuo to pareinąs galimumas arba sunaudoti tam tikrą objektą (gėrybę), arba įvykdyti kurį nors norimą (geidžiamą, esamuoju momentu reikalingą) veiksma. Žinoma, į šitą galimumą kaip būtinas jo momentas įeina ir galimumas netrukdomai disponuoti savo kūnu. Todėl laisvė — šia prasme — reiškia visų pirma kūno laisvę, jo niekuo nevaržomą veiklą (galimumą judėti, veikti). Tai pasirodo ypač neigiamuose terminuose „nelaisvė“, „belaisvis“ (rusiškai НЕВОЛНИК). Žmogus, kurio kūnas yra kito žmogaus valdžioje — tai vergas; arba tai suimtas, areštuotas žmogus, kalinamasis, kalinys.

Jei yra taip, tai laisvės nešiotojas ir įvykdytojas visuomet yra tam tikras subjektas (žmogus, gyvulys, gyvas organizmas). Jo laisvė reiškia, kad jis gali netrukdomai veikti (judėti) savo aplinkoje. Tikslia žodžio prasme laisvė gali būti priskirta tiktai jam, jo veiklai. O išorinis objektas vadinamas laisvu tik atsižvelgiant į subjektą, t. y. kiek jis leidžia subjektui veikti (yra jo veikimo priemonė ar medžiaginis pagrindas). Taigi laisvės idėja (jausmas) gali atsirasti vien tada, kai organizmas stato save prieš išorinę aplinką ir *skiria save*, savo kūną nuo šios aplinkos, nuo išorinio pasaulio*. Tada, vadinasi, galima kalbėti apie skirtumą tarp išorinių ir vidinių priežasčių, t. y. priežasčių, glūdinčių aplinkoje, ir priežasčių, glūdinčių pačiame organizme arba subjekte. Laisvė ir yra subjekto veiklos nepareinamybė nuo išorinių aplinkybių, vis tiek ar tai bus fizinės aplinkybės, trukdančios kūną, ar nefizinės — kito subjekto valia, valdanti pirmojo veiklą (valdovas — vergas). Todėl laisvė visų pirma — tai *sugebėjimas (galimumas) patį save (savo veiklą) apspręsti*. Šia (platesne) prasme laisvė gali būti priskiriama kiekvienam organizmui kiek jis pasireiškia kaip šiek tiek savarankiška ir užbaigta sistema. Tai yra laisvė *objektyvia* (ne *subjektyvia*) prasme. Organizmas, apspręsdamas savo veiklą, vis dėlto gali jos nejausti, neįsisąmoninti. Žinoma, tatau nereiškia, kad organizmo veikla tada, kai jis pats ją apspręsdžia, visiškai nepareina nuo išorinių aplinkybių. Kiekvienas organizmas gali gyventi ir veikti tiktai tam tikroje aplinkoje, prie kurios jis pritaikytas, ir visi tie procesai, kurie sąlygoja jo gyvybę, — medžiagų apykaita, kvėpavimas, mitimas, dauginimasis ir kt., — pareina nuo organizmo sąveikos su išorine aplinka. Bet išorinės aplinkybės gali būti arba palankios organizmo veiklai, taigi sudaryti tinkamą jam veikimo lauką, arba gali priešintis jo veiklai, ją trukdyti. Organizmo laisvė reiškia tiktai šių *trukdančių* (neigiamų) *aplinkybių stoka*.

* Tai sugebėjimas, kuris pasirodo tiktai žmoguje ir aukštesniuose gyvuliuose, turinčiuose ne tik diferencijuotą motorinių nervų sistemą, bet ir sensorinių nervų sistemą.

Bet kalbėdami apie žmogaus laisvę ir jos vertę mes turime galvoje dar kitą momentą — tai, kad ir organizmo apsisprendimas nėra griežtai (vienareikšmiškai) determinuotas, t. y. kad kiekvienu esamuoju momentu jis sugeba įvykdyti ne vieną apibrėžtą, bet daugelį galimybių. Tai yra laisvė *siauresne* prasme. Ir tiktai čia pasirodo glaudus ir būtinus laisvės ryšys su *galimumu* (galimumas apima visuomet daugelį galimybių). Ir tiktai tokia laisvė, kuri surišta su galimumo sfera, gali būti ir *subjektyvi*, t. y. atsirasti subjekto sąmonėje kaip *laisvės jausmas* arba *idėja*.

Pasiremiant šitais paaiškinimais galima suprasti, kodėl laisvės idėjoje kaip tik *neigiamas* momentas akcentuotas ir turi pirmenybę prieš teigiamą momentą (išorinių kliūčių stoka, o ne savarankiška sėkmingai vykstanti veikla, apsisprendimas). Kol subjekto veikla (jo gyvenimas) vyksta normaliai, sėkmingai ir kiekvienas veiksmas pasiekia savo tikslą, jisai nekreipia ypatingo dėmesio į patį veiksmą, jo sąmonės intencija nukreipta pirmiausia į siekinį, į geidžiamąjį objektą. Vadinasi, pats veiksmas tada vyksta šiek tiek automatiškai (iš dalies instinktyviai). Ir tik tada, kai subjektas susiduria su viena arba kita kliūtimi, sustabdančia jo veiksmą arba jį trukdančia, jis jaučia ir stebi, kad jo sugebėjimas veikti, valdyti veiksmą savo nuožiūra yra suvaržytas arba net sunaikintas. Vadinasi, tai, ką subjektas iš pradžių jaučia ir išsąmonina, nėra pati laisvė (sugebėjimas apsispręsti), bet laisvės (apsisprendimo) stoka, t. y. pasirodymas tų aplinkybių, kurios trukdo arba paraližuoja laisvę. Taigi tas pozityvus momentas, kuris atsiradęs sukelia sąmonėje laisvės jausmą arba idėją, yra ją neigiančios aplinkybės, kliūtys, ir todėl laisvė pirmiausia jaučiama ir išsąmoninama kaip kliūčių stoka, jų nebuvimas*.

Reikia pastebėti, kad laisvės terminas kalboje dažnai vartojamas ir ne visai tikslia prasme, t. y. tokia prasme, kuri nevisiškai atitinka pagrindinę jo reikšmę ir turi šiek tiek kitą niuansą. Pavyzdžiui, laisvas vertimas: čia *laisvas* nereiškia jokios teigiamybės; toks vertimas gali būti ir geras, ir blogas. Jis statomas prieš tikslų arba pažodžiui padarytą vertimą ir yra laisvas ta prasme, kad nesilaiko griežtai originalo teksto ir šiuo atžvilgiu nevisiškai pareina nuo jo, palikdamas vietos ir vertėjo kūrybai. Arba laisvas klausytojas: jis laisvas ta prasme, kad neina studento imatrikuluotų pareigų; bet iš tikrųjų tai greičiau tam tikrų teisių stoka. Pagaliau laisvo elgesio moteriškė: čia *laisvas* turi neigiamą prasmę — *per laisvas*. Tai reiškia: laisvė moteriškai atveria daug galimybių, bet iš to dar neišėina, kad visos jos yra teigiamos. Laisvė nesutampa su grynu savavališkumu. Laisve galima ir piktnaudžiauti, tačiau šiuo atveju ji įgyja specifiškai *moralinę* reikšmę, kurios *pirminėje* ter-

* Tai bendras sąmonės dėsnis: visi tie faktoriai ir objektai, kurie šiaip ar taip sąlygoja žmogaus buvimą ir gyvybę, paprastai išsąmoninami tik tada, kai jie nustoja veikti, kai jų trūksta.

mino prasmėje dar nėra. Apie moralinę laisvę kalbėsime vėliau. Tatai — laisvės bendros idėjos ypatingos rūšys.

Tolesniame laisvės nagrinėjime mes turime kreipti ypatingą dėmesį į du momentus, kurie neatskiriami nuo laisvės. 1. Mes esame nustatę skirtumą tarp *objektyvios* laisvės, kuri yra apsisprendimas, nepriklausomumas nuo išorinių priežasčių, ir *subjektyvios* laisvės, kuri yra *įsisąmoninta* objektyvi laisvė, taigi laisvė, pasireiškianti sąmonėje kaip *laisvės jausmas* arba *idėja*. Pirmoji eina pagrindu antrajai. Tačiau mes klystume manydami, kad šitas laisvės įsisąmoninimas esąs antrinis ir neesmingas momentas. Jisai neprisijungia prie objektyvios laisvės (apsisprendimo) kaip išorinis momentas, bet iš esmės ją pakeičia ir išskleidžia, galima net sakyti, kad tai *konstitutyvus* laisvės tikslia žodžio prasme momentas, kad neišįsisąmonintas apsisprendimas (objektyvi laisvė) yra tik laisvės pamatas, bet ne pati laisvė. Todėl mes turime smulkiau išgvildinti laisvės ir sąmonės sąryšį (plg. gyvulys apsisprendžia, bet nelaisvas). 2. Ne mažiau svarbus ir kitas momentas. Jei laisvė pasireiškia kaip sugebėjimas veikti aplinką, tai toks sugebėjimas remiasi tam tikra subjekto jėga, jo galia. Šita jėga leidžia subjektui ne tik veikti palankiomis aplinkybėmis, bet ir nugalėti tas kliūtis, kurias jis veikdamas sutinka. Glaudus laisvės ryšys su galia (jėga) atsispindi ir kalboje: būti laisvam — tai reiškia *galėti, gebėti, pajėgti* veikti, t. y. turėti veikimo galią (lotyniškai: *posse = potesse; potens* — sugebąs, galingas; *potestas* — galybė, galingumas; *potentia* — sugebėjimas, galia; rusiškai: *мочь; мочь, могущее*; vokiškai: *mögen, möglich, Macht*, t. y. jėga, galia; *können, Kunst*, t. y. išlavintas, įgytas sugebėjimas, techniškas, meniškas mokėjimas). Priešingai, kur žmogus jaučia esąs bejėgis, negalįs viena arba kita padaryti, ten nėra ir laisvės.

Nagrinėkime dabar pirmąjį momentą — laisvės sąryšį su sąmone, su sąmoningumu.

Sąmonė iš prigimties yra nukreipta į išorinį pasaulį ir orientuojasi į jį. Tai galima matyti iš to, kad pažinimas pirmiausia yra išorinio pasaulio pažinimas ir kad iš išorės gaunami jusliniai išpūdžiai eina jam pamatu. Visas vidinis kūno gyvenimas, jame vyksta organiniai procesai beveik ištiesai pasilieka už sąmonės ribų ir atsispindi joje tik kaip labai neaiškūs ir nediferencijuoti jausmai bei organiškai pojūčiai. Tik atkreipus ypatingą dėmesį į kūno savijautą, šitie jausmai ir pojūčiai šiek tiek išskyla aikštėn ir pasidaro kiek ryškesni. (Jų neryškumas priklauso ir nuo to, kad jų lokalizacija yra labai neapibrėžta ir tik apytikslė). Šiaip ar taip, jų aiškumas ir apibrėžtumas daug mažesnis už išorinių pojūčių aiškumą bei apibrėžtumą. Ir tai suprantama: juk pažinimas iš pradžių eina sąveikos su išorine aplinka priemone. Kuo turtingesnis ir tikslesnis pažinimas, tuo geriau organizmas gali prisitaikyti prie aplinkos. Bet pažinimo plėtra ir tobulėjimas neatskiriamai susiūti su sąmonės evoliucija. Iš vienos pusės, tai yra sąmonės *išplitimas laike*. Kuo toliau ji sugeba nutolti nuo esamojo momento praeities ir

ateities link, tuo turtingesnis organizmo patyrimas, tuo geriau jis gali numatyti ateitį. Tai vienas (laikinis) sąmonės matmuo. O antras matmuo, kuris glaudžiai susijęs su pirmuoju,— tai sąmonės *platumas*, t. y. jos sugebėjimas išeiti už aktualios esybės ribų ir įtraukti į savo akiratį *galimumo sferą*. Šios sferos svarba pažinimui pasirodo jau juslinėje pagavoje. Tolumos pojūčiai (regėjimas ir girdėjimas) leidžia organizmui pagauti ne tik tuos objektus ir reiškinius, kurie tiesiog susiliečia su jo kūnu ir jį dirgina, bet ir tuos, kurie yra tolumoje ir kurie tik *gali* jį veikti ateityje. Tokiu būdu sąmonėje atsiranda visokių vaizdinių, turinčių ne aktualią, o potencialią veikiamąją reikšmę. Bet tokie vaizdiniai kartu įgauna tam tikrą bendrumą, t. y. iš jų formuojasi bendros idėjos (sąvokos). Ir tik šitos bendros idėjos duoda subjektui galimybę *sąmoningai* (ne grynai instinktyviai) prisitaikyti prie aplinkos ir keisti ją taip, kad ji tarnautų jo gyvybiniams reikalams. Taigi kuo daugiau sąmonėje atsiranda tokių bendrų idėjų ir kuo labiau šios idėjos diferencijuotos ir atstoja įvairiausius aplinkos aspektus, tuo įvairesnės tos galimybės, kurias subjektas gali įvykdyti, tuo įvairesnės tos priemonės, kuriomis subjektas disponuoja savo tikslams pasiekti. Bet tai reiškia, kad *sąmonei plečiantis bei skleidžiantis, subjekto sugebėjimas apsispręsti, jo laisvė didėja*; sąmonė, sąmoningumas leidžia subjektui iškilti virš esamosios situacijos ir esamųjų reikalų, pasirinkti tą galimybę, kuri atsižvelgia ne tik į esamybę, bet ir į tolimesnę ateitį. Šiuo atžvilgiu sąmonė (sąmoningumas) yra esmingiausias žmogaus išorinės laisvės, jo nepriklausomybės nuo išorinio pasaulio *konstitutyvus momentas**.

Bet kartu su sąmoningumu, su pažinimo pažanga auga, tvirtėja ir žmogaus galia, jo sugebėjimas *valdyti* gamtą ir naudotis jos jėgomis savo gyvenimui tvarkyti ir tobulinti. Todėl žmogaus išorinė laisvė neatskiriama nuo jo *išorinės galios*, nuo *viešpatavimo gamtoje*. Visa medžiaginė kultūra pagrįsta žmogaus sąmoningumu, ir kartu ji nustato bei išplečia jo laisvę, jo nepriklausomybę nuo gamtos jėgų. Todėl *galios troškimas* glaudžiai surištas su *laisvės troškimu*. Ir įdomu, kad ne visuomet pati galia, galingumas yra pagrindinis žmogaus siekimų ir pastangų tikslas. Neretai tai, ką žmogus ypač brangina ir ko jis trokšta, yra ne išorinė galybė, įtakingumas, turtingumas, pagarba, bet kaip tik ta *laisvė* ir nepriklausomybė, kuri išplaukia iš *galybės*. Galingumas šiuo atveju — tik priemonė laisvei pasiekti. Tai pasirodo tarp kitko tuo, kad žmogus, pasiekęs įtakingumo, turtingumo, galybės, nesinaudoja jais, nedaro to, ką jis galėtų daryti, o tenkinasi nusimanymu apie tokį galimumą, t. y. jis džiaugiasi pačios savo galimybės tai ir tai daryti žinojimu, nors paprastai arba net niekuomet neaktualizuoja šitos galimybės. Pavyzdžiui, žmogus dažnai aukština tokias savo teises, kuriomis jis niekuomet nesinaudoja. Jam pakanka paties galimumo jomis naudotis. Ir jeigu aplinkybės taip pasikeičia, kad jis netenka šių teisių, šių nerealizuojamų ga-

* Toliau pamatysime, kad sąmonė sąlygoja ir kitą laisvės aspektą — žmogaus vidinę laisvę, jo viešpatavimą vidiniame, psichiniame pasaulyje.

limybių (pavyzdžiui, keliauti, lankyti teatrą ir pan.), tai jis nuliūsta ir jaučiasi nuskriaustas. Tai mums parodo, kokį svarbų ir reikšmingą vaidmenį žmogaus gyvenime vaidina grynas galimumas. Šitas *galimumas* — tai teigiama subjektyvios laisvės pusė*.

Antra vertus, galios stoka, savo bejėgiškumo supratimas neišvengiamai lydimas bejėgiškumo ir priklausomybės nuo išorinės aplinkos jausmo. Kuo mažiau žmogus pažįsta gamtos reiškinius, jų priežastis ir savitarpio santykius, tuo mažesnė jo galia, jo sugebėjimas veikti aplinką, pajungti gamtos jėgas ir priversti jas tarnauti savo reikalams bei tikslams. Primityviame žmoguje šitas priklausomybės nuo gamtos gaivalų jausmas yra labai didelis. Ir tai suprantama atsižvelgiant į jo prigimties ypatumus ir į jo padėtį aplinkiniame pasaulyje. Toks žmogus užima, taip sakant, vidurinę vietą tarp gyvulio ir kultūringo žmogaus. Jis jau nebegali visiškai pasikliauti savo instinktais, nes jo sąmoningumas jau pasiekė tokį evoliucijos laipsnį, kad jis supranta jų ribotumą, supranta, kad instinktai negali numatyti visų galimų atvejų bei situacijų. Kita vertus, jo mąstymas dar nepakankamai diferencijuotas, kad jis galėtų suvokti ir gilintis į tą priežastingumo sąryšį, kuris valdo gamtos reiškinius; jo mąstymas dar visiškai nugrimzdęs vaizdingume ir nesugeba pakilti iki abstrakčių sąvokų (idėjų), fiksuojančių gamtos dėsnius. Iš to atsiranda nerimo jausmas ir pagaliau baimė; jis bijo tų nežinomų galimybių, kurios jį supa iš visų pusių ir gresia jo buvimui. Primityvių tautų religijose baimės jausmas vaidina labai svarbų ir dažnai net dominuojantį vaidmenį. Tai nereikia suprasti taip, tarytum baimės, priklausomybės nuo gamtos gaivalų jausmas būtų vienintelis primityvių religijų pamatas ir kad religijos kilmę būtų galima išaiškinti iš šio jausmo (kaip manė epikūriečiai ir jų sekėjai — XVIII amžiaus ateistai). Bet kiekvienu atveju nerimo ir baimės jausmas neabejotinai yra esmingas konstitutyvus primityvios religijos momentas ir net aukštesnėse religijos formose (judaizme, krikščionybėje) dievo baimė iš dalies charakterizuoja žmogaus santykiavimą su dievu (su aukščiausią esybe). Pavyzdžiui, F. Šleiermacheris religingumą apibrėžia kaip priklausomybės nuo absoliuto jausmą. Bet jei yra taip, tada religija (religingumas) visų pirma reiškia nelaisvę, vergovę. Kaip pastebėjo G. Hėgelis kritikuodamas F. Šleiermacherį, daugelyje primityvių religijų šitas momentas turi viršenybę ir uždeda joms ypatingą, niūrų atspalvį. Bet aukštesniosiose religijose pasirodo ir šito momento priešingybė bei atsvaras — išgarimo arba išgelbėjimo idėja, kuri reiškia žmogaus išlaisvinimą nuo gamtos gaivalų ir visų pirmiausia nuo mirties. Vadinasi, čia kaip tik laisvės idėja įgauna lemiamą reikšmę. Apie tai kalbėsime vėliau. Dabar mums buvo svarbu tik nustatyti, kad sąmoningumas, protas sukuria mokslą ir medžiaginę kultūrą ir kad šie pastarieji nustato ir laiduoja žmogaus viešpatavimą gamtoje, taigi tam tikrą laisvę arba nepriklausomybę nuo išorinio pa-

* Man svarbu ne tai, kad aš keliausiu, aplankysiu teatrą, nusipirksiu namą, automobilį, bet tai, kad aš *galiu* tai padaryti.

saulio. Iš šito fakto jau buvo padaryta išvada, kad ateis toks istorinis momentas, kai žmogus atspės ir suvoks visas gamtos paslaptis, kai jis ištiesai pažins esminę jos struktūrą bei dėsningumą ir kai, vadinas, jo sugebėjimas valdyti gamtos reiškinius savo nuožiūra bus niekuo neapribotas. Kartu žmogus pasieks visišką savarankiškumą ir nepriklausomumą nuo išorinių jėgų ir bus visiškai *laisvas*. Ir jei religija pagrįsta tiktai priklausomumo nuo gamtos gaivalų jausmu, tai kartu ir ji nustos buvusi, žmogui nereikės dievo, to aukščiausio viseto tvarkytojo ir valdovo, pats žmogus užims, taip sakant, dievo vietą. Bet tokia išvada vargu ar gali būti pateisinta, nes 1) religijos kilmė, kaip tai parodo gilesnė religinio buvimo analizė, negali būti ištiesai išaiškinta iš žmogaus priklausomybės nuo gamtos gaivalų, nuo išorinių jėgų, 2) abejotina, ar žmogus iš tikrųjų pajėgia ištiesai pažinti ir suvokti pasaulio esmę ir 3) medžiaginės kultūros pažanga, nors ji ir didina bei išplečia žmogaus galią ir viešpatavimą gamtoje, kartu įstumia jį į kitą nemažesnę priklausomybę — padaro jį kultūros darbuotoju, kuris jau esti *objektyvinės* kultūros valdžioje.

Tai galima taip paaiškinti. Visų pirma kultūros plėtra bei skeidimasis remiasi darbo pasidalijimu arba pasiskirstymu. Kultūrinis darbas pasidaro tiek komplikuoatas ir platus, kad vienas individas pats negali jo atlikti. Jis turi pasirinkti vieną arba kitą profesiją, sutelkti joje savo jėgas ir savo mokėjimą, taigi jis pasidaro specialistu, profesionalu, kurio mokėjimas apribotas labai siauros sferos. Ir tokio specialisto darbas nėra savarankiškas, jis remiasi kitų specialistų darbu, ir tik bendradarbiaudamas su kitais jis gali kurti kultūriniam gyvenimui reikalingas gėrybes. Jau šiuo atžvilgiu kultūrinio individo autarkija, jo savarankiškumas daug mažesnis negu savarankiškumas primityvaus žmogaus, kuris pats apsirūpina viskuo, ko jam reikia. Be to, kultūrinio žmogaus interesai bei reikalai daug įvairesni ir komplikuoatesni už primityvaus žmogaus reikalus. Kultūrai augant, auga ir žmogaus reikalai bei reikalavimai, kuriems patenkinti jis priverstas naudotis kitų individų pagalba ir darbu. Dėl to didėja žmogaus priklausomybė nuo kitų žmonių (ir nuo kolektyvo).

Pagaliau, kultūrai žengiant pirmyn, ypač auga ir didėja jos objektyvinė pusė, t. y. žmogaus sukurtų gėrybių visetas (medžiaginės kultūros gėrybės, mokslo, meno, socialinio gyvenimo padarai ir t. t.), taigi tas visetas, kuris išlieka ir tada, kai jį sukūręs veiksmas jau nustojo vykęs. Šita objektyvinė kultūra stovi prieš individą kaip kažkas savaiminga, su kuo individas turi skaitytis, ką jis turi išlaikyti ir apsaugoti, kam galų gale jis turi tarnauti. Kultūrinio žmogaus darbas, kuriam jis pašvenčia visą savo gyvenimą ir savo jėgas, paskirtas kultūrinių gėrybių kūrimui, ir tiktai toks gėrybių kūrimas pateisina jo gyvenimą ir suteikia jam visuomenės akyse tikrą vertę. Tokiu būdu pradinis žmogaus ir kultūros santykis pavirsta savo priešingybe. Jei iš pradžių kultūra tarnauja žmogui, tai dabar žmogus tarnauja kultūrai. Todėl klaidinga

manyti, kad kultūra, pagrįsta sąmoningumu, tik išlaisvina žmogų, individą. Tą laisvę, kurią ji jam duoda viena ranka, atima iš jo kita. Tai parodo mums dialektinį *išorinės* laisvės pobūdį: išvaduodama žmogų iš gamtos jėgų vergijos ji iš priemonės pavirsta savarankišku tikslu ir priverčia žmogų jai pačiai tarnauti.

Bet sąmoningumas — ne tik išorinės laisvės pamatas ir variklis. Kartu jis yra ir *vidinio pasaulio savarankiškumo bei laisvės* pamatas. Ir čia kūrybinė sąmoningumo galia pareina nuo to, kad jis atveria žmogui galimumo sferą, t. y. suteikia jam sugebėjimą išeiti už aktualios esybės ribų ir aprėpti tai, kas tik įmanoma arba galima. Žinoma, šitas sugebėjimas savo esme nėra teorinis, jis nesireiškia iš pradžių kaipo mąstymas, numatęs ir svarstęs visokias abstrakčias galimybes (eventualumus, hipotezes). Jis kyla iš *praktinių žmogaus reikalų*. Kai žmogaus veikla nebesibaigia tik tiesioginėmis (refleksinėmis ar instinktyviomis) reakcijomis ir jis iš daugelio veikimo galimybių pasirenka tinkamiausią, tai jam tenka įsidėmėti ne tik patį geidžiamąjį objektą, siekinį ir tas medžiagines priemones, kurios turi jį įvykdyti, bet ir savo veikimo būdą ir aktyvumą, t. y. subjektyvias veikimo sąlygas, nuo kurių pareina veikimo rezultatas, jo vaisingumas. Tai pirmiausia kūno judesiai, jų koordinacija, greitumas ir stiprumas, paskui vidinė energija — valios ir dėmesio įtempimas bei susikaupimas. Tokiu būdu tie momentai, kurie iš pradžių lieka užpakaliniame sąmonės fone, dabar iškeliami aikštėn ir siek tiek įeina į dalykinę sąmonės lauką, t. y. sąmonės intencija kryps ta ne tik į išorę, į reiškinius, bet ir į vidų, į paties subjekto potyrius. Iš sąmonės vidinės intencijos atsiranda *refleksija, refleksinis mąstymas*. Be to, refleksiją žadina ir skatina socialinė žmogaus sąveika su kitais individais. Žmogus stebi, kaip jo elgimasis atsiliepia į kitus žmones, kaip jie reaguoja į jį, ir tai priverčia jį kreipti dėmesį į patį save, t. y. į savo minčių, norų, geismų, jausmų, nuotaikų, intencijų pasireiškimus (žodžiais, poelgiais, gestais). Jis įsitikina tuo, kad negalima arba mažų mažiausia nepatartina rodyti kitiems viską, ką jis galvoja, jaučia ar nori. Tokiu būdu jis pripranta kaskart daugiau skirti savo vidinį pasaulį, kuris tiktai jam pačiam prieinamas ir kitiems uždaras, nuo išorinio visiems bendro (fizinio) pasaulio ir vertinti ypatingą ir savarankišką jo reikšmę.

Pagaliau nereikia išleisti iš akių dar vienos svarbios aplinkybės. Dažniausiai tie tikslai, kurių siekia žmogus ir kuriuos jis stengiasi įvykdyti, reikalauja daug pasiruošimų. Jie negali būti pasiekiami tiesiog, bet tik aplinkeliais, t. y. pirmiausia turi būti paruoštos ir įvykdytos tos priemonės, kurios reikalingos jiems įgyvendinti. Kitaip sakant, šių tikslų realizavimas vyksta pagal tam tikrą anksčiau numatytą planą. Toks planas sudaromas ir paruošiamas mąstymo ir *vaizduotės* pastangomis. Mąstymas, ieškodamas naujų galimybių, naujų tinkamesnių priemonių ir kelių tikslui pasiekti ir svarstydamas jų teigiamybes bei neigiamybes, visuomet remiasi ir vaizduote. Bet vaizduotės padarai priklauso vidiniam

pasauliui, nors jie ir turi akivaizdoje tai, kas gali būti įvykdoma realiame (išoriniame) pasaulyje. Kuo aukštesnis dvasinio (intelektualinio) gyvenimo lygis, tuo turtingesnis ir platesnis idealus vaizduotės pasaulis. Ir kadangi žmogus dažnai susiduria su neįveikiamomis kliūtimis, neleidžiančiomis jam realybėje pasiekti savo tikslo, tai jis ieškodamas paguodos atsigrežia į šitą idealų pasaulį, kuris priklauso jam vienam ir kuris visiškai yra jo paties valdžioje, ir įsivaizduoja kaip realizuota tai, ko jis nepajėgia įvykdyti ir neturi savo realiame gyvenime. Tokiu būdu vystosi ir gilėja jo vidinis, asmeninis gyvenimas, kuris suteikia jo asmenybei tam tikrą savarankiškumą ir nepriklausomumą nuo išorinės (socialinės ir fizinės) aplinkos.

Refleksija, išskleisdama žmogaus savivoką (savimonę), ne tik nušviečia jo psichinį buvimą (potyrius, išgyvenimus) taip, kad jie pasidaro aiškesni ir įsakmesni. Skirtumas tarp dar neįsisąmoninto, neiškeltos aikštėn psichinio buvimo ir reflektuoto, įsisąmoninto vidinio gyvenimo yra ne tik *kiekybinis*, bet ir *kokybinis*. Refleksija sukuria antrą, aukštesnį šio buvimo planą, kuriame atsispindi ne tik tai, kas vyksta pirminiame plane, bet ir kuriame visas jo turinys glaudžiai surišamas su asmenybės centru, su jos Aš. Vadinasi, tiktai refleksija (ne teorinė, bet jau praktinė) iškelia žmogaus Aš kaip vidinio pasaulio *branduolį* bei nešiotoją ir kartu leidžia jam pasisavinti šio pasaulio turinį kaip kažką ypatingą ir savotišką, kas griežtai skiriasi nuo išorinio pasaulio. Tiktai refleksijos dėka pasidaro galima intymi individo gyvata, kuri priklauso jam vienam ir kurioje dalyvauti jis leidžia tik jam artimiems ir brangiems žmonėms. Vidiniam individo gyvenimui nusistojus ir sustiprėjus, jo buvimas jau nėra orientuotas tik į išorinį pasaulį (arba į jo santykius su aplinka),— jo viduje susidaro savarankiškas svorio *centras*, kuris priešindamasis aplinkos įtakai suteikia individo buvimui ypatingą *įtampą*. Tiesą pasakius, tik tada, kai pradeda reikštis priešingumas tarp šio vidinio centro ir aplinkos tendencijų, laisvės problema pasidaro tikrai aktuali ir reikšminga žmogui, nes pasiekęs tikros savimonės (savivokos) jis pasidaro *jautrus* visiems tiems išoriniams poveikiams, kurie vienaip ar kitaip varžo arba trukdo jo asmenybės savarankiškumą. Tai mums parodo jau primityvaus žmogaus požiūris į medžiaginės kultūros raidą ir plėtrą. Pavyzdžiui, mitas apie Prometėją, kuris pagrobęs danguje ugnį atnešė ją žmonėms ir taip davė pradžią medžiaginei kultūrai, technikai; Prometėjas buvo gerbiamas kaip herojus, išvadavęs žmoniją nuo sunkios gamtos gaivalų ir dievų vergijos.

Tačiau individui nemažiau svarbus ir reikšmingas jo išsilaisvinimas iš tų grandinių, kuriomis jį kausto jo socialinė aplinka, ypač giminės, padermės butis ir visi tie papročiai, kuriais remiasi primityvios visuomenės gimininė santvarka. Šioje santvarkoje atskiras giminės narys dar nesavarankiškas. Visas jo gyvenimas, jo veikla, jo interesai vadovaujami giminės ir visiškai subordinuoti jos interesams bei reikalams. Tai pasireiškia protėvių kultu ir ypač kraujo keršto papročiu. Individas visų

pirma turi saugoti giminės gerovę ir santvarką, o jo asmeniniai reikalai ir interesai — antrinis dalykas. Iš pradžių individas tai nelaiko sunkia ir jį varžančia pareiga, jame dar veikia galingas giminės instinktas. Bet kai tik jis pasidaro sąmoningesnis ir jame įsigali individualybės jausmas, konfliktas tarp jo veržimosi į savarankiškumą ir gimininės santvarkos tampa neišvengiamas. Tatai yra pagrindinis Eschilo tragedijų („Agamemnonas“, „Choeforos“, „Eumenidės“) siužetas. Individas kovodamas už savo laisvę tragiškai žūsta. Bet nors herojus žūsta ir dievai jį baudžia už jo drąsą, mėginimą atspalaiduoti nuo tradicinių giminių papročių, vis dėlto jo likimo tragiškumas liudija, kad jo nusidėjimas nėra gryna ir tikra blogybė, bet kad jame glūdi ir teigiamas momentas. Herojus kovoja už individualybės teises ir vertingumą, t. y. už tokias vertybes, kurios gali įsigalėti ir išsiskleisti tik aukštesniame kultūros laipsnyje.

Bet šitos tragedijos iškelia, be to, dar kitą svarbų momentą: tragiškas konfliktas tarp individo laisvės troškimo ir jį varžančios socialinės aplinkos įgauna dar didesnę aštrumą todėl, kad jis vyksta ne tik tarp individo ir jį supančių jėgų, bet ir individo *viduje*. Tradicinė moralė, papročiai įkūnyti ne tik prieš jį stovinčioje giminėje, bet veikia jį ir kaip dvasinės galybės, įsikerojusios jo paties sieloje, jo Aš ir sąlygojančios jo sąžinę, jo tikėjimus, jo mąstymo būdą. Todėl veržiantis į laisvę individui tenka kovoti su pačiu savimi ir šalinti tas kliūtis, kurias jis randa savo prigimtyje. Ir apskritai, kuo daugiau jis susipažįsta su pačiu savimi, tuo daugiau jis pastebi, kad tie sunkumai, kurie jam kliudo pasiekti tikros laisvės bei savarankiškumo, pareina ne tik nuo išorinės aplinkos, bet nemažiau ir nuo jo paties, nuo jo prigimties. Ir ne tik todėl, kad jis nepajėgia visiškai atsikratyti socialinių tradicijų įtakos, bet ir todėl, kad jo individuali prigimtis toli gražu nėra vieninga ir harmoninga: joje glūdi daug vienas kitam prieštaraujančių polinkių, kurie kartu negali būti įvykdomi; tenkinant vieną, tenka slopinti kitą. Pagaliau individas patiria savyje ir tam tikrą priešingumą tarp savo proto ir savo aistrų bei geismų, t. y. emocinės psichinio gyvenimo pusės. Protą čia reikia suprasti ne kaip teorinio, kontempliatyvaus mąstymo sugebėjimą, o kaip praktinį protą, kaip sąmonės budrumą ir apdairumą, kuris atstovauja individo kaipo visybės ir jo ateities interesams ir gina juos nuo aktualių esamųjų geismų ir polinkių. Šitas konfliktas pasireiškia kaip priešingų motyvų susidūrimas ir kova. Tai, kur traukia žmogų esamieji reikalai ir emocijos, dažnai nesuderinama su tuo, ko reikalauja jo ateitis ir bendra gerovė. Šitie konfliktai individui rodyte rodo, kad ir jo paties prigimtis toli gražu nėra visiškai jo valdžioje, kad neretai jo emocijos, afektai priverčia jį daryti tai, ko jis, rimtai apsvarstęs situaciją, negali savo bendrų interesų atžvilgiu pateisinti ir pripažinti geru ir tinkamu poelgiu (vis tiek, ar jis priklauso moralės ar nemoralės sričiai). Aistros ir emocijos dažnai veikia kaip gaivališkos jėgos, kurioms individas nepajėgia priešintis. Ir tada jo poelgis jam pačiam pasirodo

esąs priverstinis, nelaisvas. Jis veikia ne gera valia, bet prievarta. Todėl ir kai nusikaltėlis nusižengia jautulių įtakoje, tai šita aplinkybė teisėjo akyse mažina, švelnina jo kaltę. Antra vertus, ir tais atvejais, kai individui pavyksta sustabdyti ir nugalėti afekto veržimąsi, jis jaučiasi nuslopinęs arba paraližavęs emocines savo prigimties tendencijas. Vadinasi, ir čionai proto ir išmintingumo pergalė reikalauja tam tikros prievartos, taigi tam tikro laisvės apribojimo.

Apskritai ikifilosofinis mąstymas į išmintingumo viešpatavimą žmogaus elgesiui žiūri kaip į vidinės laisvės pasireiškimą, nes jis laiduoja sąmonės budrumą ir aiškumą. Intensyvios emocijos, priešingai, pasižymi tuo, kad siaurina sąmonės akiratį ir nukreipia ją tik į vieną objektą ar vieną veiksmą, o visos iš poelgio išplaukiančios pasekmės (ateities matmuo) pranyksta iš sąmonės lauko. Todėl ir sakoma, kad afektai, geiduliai aptemdo protą, kad jie apakina žmogų ir atima iš jo išvalgumą, sugebėjimą kaip reikiant susigaudyti esamoje situacijoje. Kur nėra aiškaus sąmoningumo, ten nėra ir laisvės, laisvo apsisprendimo. Todėl žmogus neretai savo geidulių veržimąsi jaučia kaip kažką jam svetima, kaip svetimos galybės įsikišimą į jo vidinį, asmeninį pasaulį; jam rodos, kad ne jis pats veikia, bet kad už jį galingesnė jėga priverčia jį elgtis būtent taip, o ne kitaip; jis mano esąs piktos dvasios apsestas.

Tačiau reikia pažymėti, kad sąmonės laisvė, jos apsisprendimas yra varžomi, kaip mano žmonės, ne tik iš apačios žemesniųjų, nesąmoningų jėgų, instinktų, aklų geidulių ir afektų, bet ir iš viršaus aukštesniųjų galybių, kurios vertinamos kaip kažkas teigiama bei vertinga. Tokiu pobūdžiu pasižymi, pavyzdžiui, visos tos psichinės būsenos, kurios apibūdinamos kaip *įkvėpimas* (*inspiratio, вдохновение, Eingebung*), vis tiek ar tai bus kūrybinis įkvėpimas meno srityje, ar religinis įkvėpimas, pasireiškęs pranašavimo ir ekstazės forma, ar mokslinė, filosofinė intuicija, atverianti naujas pažinimo perspektyvas ir principus. Visais šiais atvejais individas parodo nepaprastą aktyvumą, jo intelektualinės ir dvasinės jėgos pasiekia kraštutinę, aukščiausią įtampą, bet kartu jam rodos, kad tokia jėgų įtampa pareina ne nuo jo, bet nuo kažkokios išorinės galybės, kuri jį valdo, jame veikia, naudodamasi juo kaip priemone ar tarpininku, per kurį ji apsireiškia žmonių pasaulyje. Vadinasi čionai nepaprastas žmogaus kūrybiškumas išplaukia ne iš jo sąmoningos valios, iš jo intelekto pastangų, ne iš jo laisvo apsisprendimo, bet iš to poveikio, kurį jis patiria iš slaptingos galybės, kuriam jis nepajėgia priešintis ir kurio turi klausyti. Tatai labai įdomus ir reikšmingas faktas. Kūrybinės energijos šaltinis glūdi ne pačioje sąmonėje, bet už jos ribų, ir todėl, rodos, kūryba nepareina nuo laisvo, sąmoningo apsisprendimo, bet pasižymi tam tikru ypatingu būtinumu arba net prie-

varta*. Taigi pasirodo, kad žmogaus vidinės laisvės, kaip ji paprastai suprantama, sfera apribota ne tik iš apačios instinktų ir nesąmoningų jėgų, bet ir iš viršaus — tų aukštesniųjų galių, kurios maitina ir ugdo jo kūrybiškumą.

Bet maža to: vidinė sąmonės laisvė apribojama ir varžoma ne tik vidinių, psichinių faktorių, bet ir išorinių faktorių, visų pirma žmogaus kūno, tarpininkaujančio tarp psichinio ir fizinio pasaulio. Sąmonė, sąmoningumas, tai, kuo, rodos, remiasi žmogaus savarankiškumas ir kuo jis išskyla virš visos organiškos gamtos, tai, kas leidžia jam sakyti „aš“ ir statyti savo asmenybę prieš visą savo aplinką, iš tikrųjų yra labai nepastovus, netvirtas dalykas, glaudžiai susijęs su kūno būsenomis ir pareinąs nuo jų pasikeitimų. Veikiama kūne vykstančių fiziologinių procesų sąmonė arba laikinai visai pranyksta (kaip giliame miege arba žmogui apalpus), arba taip pasikeičia (pavyzdžiui, žmogui susirgus nervų liga arba apinuodijus alkoholiu), kad nustoja savo aiškumo ir budrumo, t. y. kaip tik tų ypatybių, kuriomis pagrįstas jos laisvas apsisprendimas**.

Pagaliau faktas, kuris turi lemiamos reikšmės,— tai sąmonės buvimo pareinamybė nuo kūno gyvybės. Kūno *mirtis* yra ir sąmonės išnykimas, absoliutus, galutinis jos veikimo bei buvimo galas. Nuo to laiko, kai žmogus pradėjo mąstyti apie save ir savo buvimą, jis negalėjo apsilenkti su mirties klausimu, nes mirtis stovi prieš jį kaip gaivališka ir neįveikiama galybė, į kurios valdžią anksčiau ar vėliau jie neišvengiamai patenka. Pasmerkimą mirčiai jis jaučia kaip didžiausią ir sunkiausią nelaisvę, ypač kai jame jau atsirado bei išigalėjo asmenybės idėja ir vertė. Tikėjimas į pomirtinį sielos buvimą kylo pirmiausia iš to, kad jis trokšta išsivaduoti nuo mirties valdžios. Kad ir koks būtų šitas pomirtinis egzistavimas, normalus ir sveikas žmogus visuomet teiks jam pirmenybę prieš visišką ir galutinį išnykimą, nes gyvenime jis aukščiausiai vertina *atvi.ą ateities akiratį*, t. y. galimumą disponuoti laiku, pasirinkti vieną arba kitą galimybę.

Tuo remiasi *vilties* gyvybinė reikšmė ir gaivinamoji galia. Viltis negalima, neįmanoma be laisvės, be tam tikro kad ir neaiškaus laisvės jausmo. Šitas laisvumo jausmas neišnyksta visiškai net tada, kai žmogus jau tikrai žino, kad gyvenimo galas artimas, kad jam neišvengtų mirties artimiausioje jau apčiuopiamoje ateityje; ir vis dėlto jis įsitikinęs, kad jam gyventi dar likusiu laikotarpiu jis gali taip arba kitaip elgtis ir veikti (nors galimumo ribos būtų ir labai siauros). Laisvumo jausmas nesunaikinamas ir *fatalizmo*. Tegul žmogus įsitikinęs, kad jo likimas nulėmtas ir kad esmingai jis nepajėgia pakeisti būtinos jo eigos. Vis dėlto

* Plg. kaip Platonas aiškina poeto ikvėpimą dialoge „Jonas“: ikvėpimo pradmuo bei šaltinis — dievas; kaip magnetas įmagnetina geležinį žiedą taip, kad šis traukia kitus žiedus ir savo ruožtu suteikia jiems magnetinę jėgą, sujungiančią juos į vieną grandinę, taip ir dievas ikvėpia poetą, žadindamas jo kūrybinį sugebėjimą, ir poetas savo kūriniais užkrečia tuo pačiu ikvėpimu savo klausytojus.

** Biologiniu atžvilgiu sąmonė — antrinis ir nesavarankiškas fenomenas.

jo elgesys aiškiai parodo, kad jis niekuomet nenustoja įsitikinimo, jog ir likimo ribose jis galys pasirinkti vieną arba kitą galimybę. Todėl realiame, praktiniame gyvenime fatalizmas nesutampa su griežtu ir nuosekliu determinizmu. Determinizmas — tai grynai teorinė pažiūra. Fatalizmas, priešingai, — tai praktinę reikšmę galįs turėti tikėjimas į tai, kad kiekvienam žmogui skirtas tam tikras likimas, kurio jis negali išvengti, ir kad jo likimas pareina nuo tam tikrų aukštesnių sąmoningų arba nesąmoningų galybių, nuo dievo arba lemties (*fatum*, ἔμιασμα), prieš kurią net dievai negali kovoti. Šią mintį įteigia žmogui ypač cikliškas gamtos gyvenimas, nuolatinis atsiradimo ir išnykimo, gimimo ir mirimo kaitaliojimasis, į kurį įtrauktas ir žmogaus gyvenimas. Tokia mintis įsigali jau ikimoksliniame mąstyme ir plačiau išskleidžiama bei tiksliau formuluojama filosofinėje refleksijoje. Šiuo atžvilgiu jau anksti žmogaus sąmonėje atsiranda priešingumas tarp tikėjimo į lemtį ir laisvumo tiesioginio jausmo, priešingumas, iš kurio vėliau kyla ginčas tarp *determinizmo* ir *indeterminizmo*. Šie ikimoksliniai duomenys yra visiems žinomi, nes atsiranda kiekvieno mąstančio žmogaus patyrimė; vis dėlto tenka ties jais kiek ilgiau apsisototi, nes, tyrinėjant laisvės problemą, mums svarbu ne tik susipažinti su filosofinėmis teorijomis, kurios ją nušviečia iš vienos ar kitos pusės, bet visų pirma su tais duomenimis, kurie sudaro jų faktinį pagrindą.

Jei mes dabar palyginsime vidinę žmogaus laisvę su jo išorine laisve ir iškelsime klausimą, koks yra jų tarpusavio santykis, vienos nuo kitos pareinamybė, tai pasirodys, kad vidinė laisvė turi pirmenybę, kad ji pirminė laisvės forma bei apraiška, o išorinė laisvė antrinė, nors žmogus anksčiau įsisąmonina išorinę laisvę ir visų pirma ją stengiasi pasiekti bei apsaugoti. Tai pareina, kaip buvo pasakyta, nuo to, kad sąmonė iš prigimties yra nukreipta į išorinį pasaulį ir žmogaus gyvenimo svorio centras glūdi jo santykiuose su aplinka. Tačiau, kai jis pradeda reflektuoti apie laisvės sąlygas bei pagrindą ir nusimano esąs savarankiška asmenybė su savo ypatingu vidiniu pasauliu, jis suvokia, kad valdyti aplinką galima tik valdant save ir kad būtina išorinės laisvės sąlyga yra tam tikra vidinė laisvė. Tai, kas žmogų pavergia ir atiduoda iaukųjų jėgų valdžion, nėra, tik išorinės (fizinės ir socialinės) aplinkybės, bet ir jo paties geismai bei aistros, kurie pririša jį prie vieno, arba kito geidžiamo objekto. Todėl ne tik beveik visi moralės mokslai, bet ir kasdieninio praktinio gyvenimo patyrimas įtikina žmogų, kad geriausias laisvės laiduotojas ir saugotojas yra praktinis protas, nes tiktai jis laiduoja sąmonės akiračio platumą ir jos budrumą, t. y. vien protas leidžia žmogui esamoje situacijoje išidėmėti visas jam prieinamas galimybes, įvertinti jų teigiamybes bei neigiamybes ir pasirinkti tinkamiausią iš jų. Bet šią uždavinį protas gali sėkmingai atlikti tik tuo atveju, jei jis netrukdomas aklių geismų bei aistrų, taigi jei žmogaus emocinė prigimtis yra šiek tiek jo valdžioje ir jo kontroliuojama. Kitaip sakant, iš-

orinė žmogaus laisvė, jo valdžia laukujame pasaulyje geriausiai gali būti įvykdoma ir sutvirtinama protui viešpataujant jo vidiniame pasaulyje ir nustatant vidinę individo laisvę. Kuo aukštesnis kultūrinis žmogaus lygis, tuo aukščiau jis stato protu, sąmoningumu pagrįstą vidinę laisvę ir tuo labiau jam rūpi ją ugdyti ir gilinti.

Vienok kol vidinė laisvė surišama su išorine laisve ir turi jai tarnauti, individo laisvė visados pasiliks tik reliatyvi, nes ji pareina ne tik nuo jo paties valios galingumo ir jo intelektualinių sugebėjimų, bet ir nuo išorinių sąlygų, kurias žmogus niekuomet nepajėgia visiškai paimti savo valdžion. Todėl rodos, kad žmogus gali pasiekti pilnos, tobulos laisvės vien savo vidinio pasaulio ribose, nes čionai tarytum viskas pareina tikrai nuo jo asmenybės, jo Aš protingumo ir sąmoningumo. Taigi kyla klausimas: ar nepavyks individui įvykdyti pilną, tobulą savo asmenybės autonomiją ir laisvę tuo atveju, jei jis kiek galėdamas pasitrauks iš išorinio pasaulio ir susikaups pats savyje?

Tokią asmenybės autonomiją bei autarkiją, pagrįstą išimtinai vidine laisve, stengdavosi įgyvendinti graikų filosofinės mokyklos helenizmo laikais (ypač kireniečiai, Aristipo sekėjai, kinikai, vėliau stoikai ir epikūriečiai, iš dalies skeptikai). Kad ir žymūs šių filosofinių mokslų skirtumai, vienu atžvilgiu jie visi sutinka ir siekia to paties tikslo, nors ir skirtingais keliais. Toks tikslas — tai išminčiaus idealas, laiduojąs asmenybei vidinę laisvę, autarkiją. Trumpai pažiūrėkime, kaip jie suprato šitą idealą. Žinoma, žmogus, nenustodamas gyvenęs, negali visiškai nutraukti santykių su aplinkiniu pasauliu. Protas negali visiškai atsiskirti nuo kūno. Bet ir ne tai svarbu, kad žmogus nutrūktų nuo socialinės aplinkos ir taptų atsiskyrėliu. Išminčiui rūpi visai kitas dalykas — kad santykiai su išoriniu pasauliu nevaržytų ir netrukdytų jo asmenybės branduolio — jo *proto*. Tegul žmogaus kūnas pareina nuo išorinio pasaulio ir niekuomet negali išsilaisvinti nuo savo gyvybinių reikalų prievartos, — svarbu tikrai, kad šita nelaisvė nepaliestų žmogaus vidinio centro, jo esmės, t. y. paties jo proto. Nuo proto pareina, kaip žmogus žiūri pats į save ir į visą savo aplinką, kaip jis vertina vieną arba kitą dalyką. Todėl nuo proto pareina ir tai, kad jis nepriskirtų absoliučios vertės nė vienai gėrybei, išskyrus tikrai vieną dalyką — paties proto laisvę bei savarankiškumą. Stoikai taip formuluoja šitą mintį: visos gėrybės, kurios, žmonių nuomone, apsprendžia gyvenimo vertę, — turtingumas, galingumas, įtakingumas, grožis, taip pat ir meilė, draugystė, mokslinis pažinimas, menas, tėvynės meilė ir t. t. — yra abejingi dalykai (*ἀδιαιρέτα*). Žmogus gali jais naudotis, kai pačios gyvenimo aplinkybės jam suteikia šitas gėrybes; bet žmogus turi mokėti ir be jų apsieiti, o netekęs jų — nesijaudinti ir išlaikyti dvasios ramumą bei pusiausvyrą. O kadangi tai, kas žmogų pririša prie visokių gėrybių, yra jo aistros, tai pirmiausia jų žmogus ir turi atsikratyti. Kiek kitaip išminčiaus idealą apibūdina hedonistai ir epikūriečiai (koks tarp jų skirtumas, mums dabar nesvarbu). Jie neneigia visų nurodytų gėrybių vertės ir pripažįsta, kad

žmogus, atsiradus progai, gali jomis naudotis savo nuožiūra (carpe diem!). Bet visados ir visose gyvenimo situacijose jis turi šitas gėrybes valdyti, o ne būti jų valdomas. Tada ir šių objektų nebuvimas ar netekimas niekuomet negalės paveikti jo dvasinės būsenos, jo nuostatymo, ir jis bet kokiose aplinkybėse jausis esąs laisvas ir savarankiškas.

Negalima neigti šio išminčiaus idealo kilnumo ir taurumo. Jis daug ką įnešė į žmogaus dvasinį gyvenimą ir iš dalies paruošė kelią krikščionybei, t. y. krikščioniškam asmenybės ir jos vidinio gyvenimo supratimui bei įvertinimui. Bet antra vertus, jei pažvelgsime į atvirkštinę šio laisvės idealo pusę, tai pasirodys, kad jis žmogui kaštavo labai brangiai, galima net sakyti — per brangiai. Šiam idealui įgyvendinti teko nuvertinti beveik visas tas vertybes, kuriomis pagrįsta paties gyvenimo vertė bei reikšmė, nuvertinti ne tik išorines gėrybes (turtinę, sveikatą, galią, grožį), bet ir dvasines (tiesą, meilę, draugystę ir pan.). Išlieka tikrai viena absoliuti vertybė — pati laisvė, išminčiaus autarkija ir nepriklausomumas. Bet koks yra šitos autarkijos turinys, vidinės laisvės teigiama pusė? Tokio teigiamo momento nėra, nes šita laisvė yra absoliuti tik tiek, kiek jai užtenka savęs ir kiek ji netarnauja jokiam kitam tikslui. Taigi šita laisvė yra grynai neigiamo pobūdžio, ir išminčiaus gyvenimas apsiriboja tuo, kad jis įvykdo šią laisvę, t. y. savo sugebėjimą arba mokėjimą atsisakyti nuo bet kokios gėrybės, ir gėrisi savo galingumu. Tokiu būdu išminčiaus idealas, suprantamas kaip nuoseklus vidinės laisvės įvykdymas, veda prie paradoksalaus rezultato — prie išvados, kad pats gyvenimas ir visos jo gėrybės neturi reikšmės bei vertės. Tuo tarpu atrodytų, kad pati laisvė yra vertinga tiek, kiek ji yra gyvenimo ir jo vertybių realizavimo laisvė. Iš kur kyla toks paradoksas, mes pamatysime vėliau. Šiaip ar taip, pasirodo labai įdomus dalykas: vidinė laisvė, kad ji įveiktų visas išorines ribas, turi pati save apriboti; o šitas apsiribojimas galų gale sunaikina tai, ką vidinė laisvė turėjo apsaugoti — asmenybės skleidimąsi ir augimą.

Dabar mes turime griebtis kito klausimo, kurį jau esame trumpai palietę: ar laisvė yra kažkas realu ir laisvumo jausmas turi realų pagrindą, ar galbūt tai tik tam tikra iliuzija, kylanti iš klaidingo interpretavimo tokių duomenų, kurie, iš arčiau išsižiūrėjus, neturi nieko bendra su laisve? Mes jau matėme, kad ir ikimokslinėje praktinio gyvenimo refleksijoje kyla abejonių, ar iš tikrųjų žmogus yra laisvas. Ir nusimanydamas esąs išorinių jėgų valdžioje, prieš kurias jis nepajėgia kovoti, žmogus patiki savo likimo neišvengiamumu, t. y. prieina fatalizmo. Prie panašių išvadų jį veda ir kita gyvenimo patirtis, pavyzdžiui, kai jis įsitikina tuo, kad jo jėgos ir sugebėjimai riboti, kad jis negali išeiti už savo prigimties, už jam skirtų galimybių ribų, kad kaip tik tie siekimai, kurių jis ypač trokšta, jam visiškai neprieinami ir visos jo pastangos juos įvykdyti lieka tuščios ir bergėžžios. Bet iš praktinės refleksijos palapsniui išauga ir teorinė (mokslinė ir filosofinė) refleksija, kuri, rodos,

sustiprina jo abejones dēļ laisvės realumo ir priverčia laikyti jā iluži-ja, kylančia iš sāmōnės prigimties ir jos ribotumo.

Iš tikrųjū: išorinē laisvē yra tuo platesnē ir tvirtesnē, kuo didesnē žmogaus galia, jo sugebėjimas viešpatauti gamtoje. O šito viešpatavimo pagrindas yra *žinojimas*, ir visų pirma pažinimas gamtos vienodumo, t. y. tų dėsnių, nuo kurių priklauso visi joje vykstantys procesai. Dėsnių pažinimas leidžia, remiantis praeities patyrimu, numatyti ateitį ir taip keisti išorinių procesų eigą, kad jie tarnautų gyvybiniams žmogaus reikalams. Bet gamtos dėsniai — tai ne kas kita, kaip bendro priežastingumo principo specifikacijos arba atmainos. Šitas principas universalus ir būtinas. Jis tvirtina: jei reiškiniai *A* ir *B* surišti priežastingumo ryšio, tai visur ir visados, kur ir kai įvyks *A* (ir nebus trukdančių aplinkybių), atsiras ir *B**. Kiekvienas reiškinys turi savo priežastį, ir kur nėra priežasties, negali būti ir padarinio. Neigiama formulė: *de nihilo nihil fit* (iš nieko niekas neatsiranda); teigiama formulė: *de aliquo. necessario fit aliquid* (iš ko nors būtinai atsiranda kas nors). Nėra padarinio be priežasties; priežastis negali neturėti padarinio. Todėl ryšys tarp priežasties ir padarinio yra ne tik *kokinis*, bet ir *kiekinis*. *Causa aequat effectum*, priežastis prilygsta (kiekio atžvilgiu) padariniui. Todėl priežastingumo principas neatskiriamai surištas su *energijos tvermės principu*. Visi reiškiniai yra dydžiai, t. y. atstoja tam tikrą energijos kiekį. Ir jei padarinys prilygsta priežasčiai, tai energijos kiekis visuomet lieka tas pats. Kinta tiktai energijos forma arba rūšis (šiluma, elektra, cheminė energija, šviesos energija, mechaninė energija), viena energija pavirsta kita, ir visos energijos rūšys surištos griežtai apibrėžtais ekvivalentiškumo santykiais. Todėl gamtos dėsniai, būdami priežastingumo specifikacijomis, duodasi išreiškiami matematinėmis formulėmis. Žinoma, energijos kiekis turi būti ne tik pastovus, bet ir ribotas. Pažinimas gali suvokti ir užfiksuoti vien tai, kas apskritai ribota (arba mažų mažiausia kas ribota vienu ar kitu atžvilgiu). Todėl kiekvienos reiškinų sistemos energijos kiekis yra griežtai apibrėžtas; ir kadangi kiekviena tokia sistema įeina kaipo dalis į visatą (pasaulį kaipo visumą), tai ir fizinio pasaulio energija turi būti ribota. Tai būtina gamtos mokslų supozicija. Kad ji pamatuota, liudija gamtos reiškinų pažinimo galimumas.

Štai kodėl priežastingumo ir energijos pastovumo principų galiojimas laiduoja žmogaus viešpatavimą gamtoje ir kartu jo išorinę laisvę. (Plg. F. Bekono koncepciją: *natura parendo vinicitur*; gamta nugalima jai paklūstant.) Bet iš priežastingumo principo visuotinumο bei būtinumo išplaukia viena svarbi išvada, liečianti patį žmogų. Pats žmogus yra gamtos padaras, jis nestovi nuošaliai nuo gamtos sistemos, bet įeina į ją ir todėl paklūsta priežastingumo valdžiai. Jei yra taip ir jei kiekviena pasaulio būsena bet koku momentu vienareikšmiai determinuojama visų anksčiau einančių būsenų, tai ir žmogaus buvimas, jo elgesys, visi jo

* Žinoma, čia *A* ir *B* — sudėtingi reiškiniai arba kompleksai aplinkybių, vadinasi, *A* yra visuma tų sąlygų, nuo kurių piklauso *B*.

veiksmai ir jo būsenos kiekvienu momentu griežtai ir vienareikšmiai apibrėžti. Ir šitą apiorinę išvadą patvirtina, rodos, ir mūsų psichinio gyvenimo analizė. Kiekvienas žmogaus valios aktas, kiekvienas pasiryžimas ir veiksmas yra motyvuotas, t. y. pareina nuo tam tikrų motyvų arba akstinių. Suprasti žmogaus elgesį galima tik suvokiant jam vadovaujančius motyvus. Tik atsižvelgiant į motyvus žmogaus elgesį galima įvertinti. Pirmas klausimas, kurį mes iškeliamo, kai žmogaus poelgis mus nustebina, yra: kodėl jis tai padarė? kodėl jis taip pasielgė? Ir pats veikiantis subjektas pateisina savo elgesį nurodydamas jo motyvus, akstinius. O jei jis nenurodo, kokie buvo šie motyvai, tai mes tarsime, kad jis arba nori juos paslėpti, arba kad jo elgesys buvo nesąmoningas, taigi kad jis neįsisąmonino savo motyvų, bet niekuomet nesutiksime, kad tokių motyvų visiškai nebuvo, kad jo poelgis buvo *nemotyvuotas*. Žinoma, žmogaus poelgis nėra apsprendžiamas tiktai to motyvo, (jausmo, polinkio, geismo), kuris atsiranda jo sąmonėje. Pilna jo priežastis susidaro be aktualaus noro arba geismo iš žmogaus būdo (bendros jo prigimties), iš jo esamosios būsenos, iš jo patyrimo ir aktualios situacijos, t. y. iš vidinių ir išorinių faktorių. Gali būti ir daugelis poelgi veikiančių akstinių, iš kurių vieni prieštarauja kitiems. Tokiam konfliktui atsiradus, pasiūlymas galų gale determinuojamas stipresnio motyvo (taip pat kaip ir fiziniame pasaulyje didesnė jėga nugalė priešingą jai mažesnę jėgą). Ir psichiniame gyvenime galioja principas: *operari sequitur esse*, veikti plaukia iš būti, t. y. daikto (subjekto) prigimties apsprendžia jo veikimą ir jo reakcijas. Kiekvieno įvykio (veiksmo) priežastis yra *pakankama* ir todėl būtinai sukelia atitinkamą padarinį. Laisvas būtų tas veikėjas, kuris tam tikro veiksmo priežastiai atsiradus, vis dėlto galėtų jo neįvykdyti. Kitaip sakant, pakankama priežastis kartu būtų ir nepakankama; bet toks tvirtinimas pats sau prieštarauja. Todėl, rodos, subjekto laisvumas jokių būdu nesuderinamas su universalia priežastingumo galia. Esamasis momentas yra išties apsprendžiamas praeities; ir kadangi praeitis nėra niekieno valdžioje, tai, vadinasi, ir visi aktualūs žmogaus jausmai, mintys, abejonės, norai ir jausmai buvo jau anksčiau nulemti. Todėl ir sakoma: jei Kleopatros nosis būtų buvusi kiek ilgesnė, tai Antonijus nebūtų susižavėjęs ją, nebūtų pralaimėjęs lemiamo mūšio prieš Oktavianą ir tada visa Romos imperijos istorija būtų nuėjusi visai kitokia kryptimi; bet Kleopatros nosis negalėjo būti ilgesnė, nes jos nosies forma ir ilgis parėjo nuo visos pasaulio praeities ir nuo visų jame veikusių aplinkybių ir faktorių. Bet kaip tada galima paaiškinti ir suprasti laisvės jausmą? Tai ne kas kita kaip iliuzija, kylanti iš poelgio priežasčių nežinojimo. Nežinodamas visų tų faktorių, kurie apsprendžia žmogaus elgesį, jis tiki esąs laisvas. B. Spinoza sako: jei žemyn krintas akmuo turėtų sąmonę, tai jis, kaip ir žmogus, manytų esąs laisvas, t. y. pats laisvai pasirinkęs kritimą žemyn. Tokiu būdu žmogus pakliūva į gana keistą ir net paradoksalią padėtį. Pažinimas, kad jis laiduotų išorinį žmogaus galingumą ir laisvę, turi būti savaran-

kiškas, objektyvus ir universalus. Būdamas toks, jis į tyrinėjimo objektų sferą įtraukia ir patį žmogų ir subordinuoja jį tam pačiam dėsningumui, kuris valdo visą gamtą. Tuo jis įtikina žmogų, kad jo laisvė yra ne kas kita, kaip sąmonės iliuzija, prietaras, pareiņas nuo pirmykščio jo praktinio žinojimo netobulumo ir neaiškumo. Žodžiu, pažinimas sunaikina tai, ką jis turėjo sutvirtinti ir išplėsti.

Šitos išvados, kad visa tikrovė yra būtina ir kad todėl valios laisvė yra negalima, priėjo jau senovės filosofai. Tiesa, jiems dar buvo nežinoma ta priežastingumo formulė, kuri naujaisiais laikais buvo nustatyta tiksliuosiuose gamtos moksluose ir kuri jį suriša su energijos tvermės principu. Todėl kai kurie iš jų (jų tarpe net Aristotelis) neneigė ir atsitiktinumo galimumo (pavyzdžiui, atsitiktinio organizmų atsiradimo iš neorganinės medžiagos: *generatio aequivoca*), t. y. tokių įvykių, kurie neturi pakankamo pagrindo (priežasties). Tačiau, kai tik jų iškeliamas bendras klausimas apie įvykių galimumą ir būtinumą, jie tylomis pripažįsta priežastingumo visuotinumą arba pakeičia priežastingumą kitu universaliu principu (pavyzdžiui, Aristotelis — teleologiniu ryšiu). Antai senovės atomistika (Demokrito ir kt.) pagrįsta priežastingumo būtinumu ir universalumu. Taip pat ir Diodoras Kronas, megariečių mokyklos atstovas, tvirtina, kad kiekvienas mūsų sprendimas, kuris liečia ateitį (būsimąjį įvykį), būtinai yra arba teisingas, arba neteisingas, nes jis jau nulemtas visų anksčiau einančių įvykių (Diodoras polemizuoja su Aristotelium, kuris nepripažino šios alternatyvos ir manė, kad du priešingi (prieštaraujantys) sprendimai apie būsimąjį įvykį vienodai teisingi arba galimi). Todėl Diodoras galimumo sąvokai nepriskiria jokios savarankiškos reikšmės. Galimumo sfera sutampa su tikrovės ir būtinumo sfera, nėra už ją platesnė. Realiai galima vien tai, kas iš tikrųjų yra ir kas kartu yra būtina. Priešingu atveju tektų pripažinti, kad iš to, kas galima, gali pasidaryti tai, kas negalima (jei šita galimybė neįvyks, tai ji tuo pačiu pavirs negalimybe). Aišku, kad neįgdamas galimumo savarankiškumą, Diodoras kartu sunaikina ir realų laisvės pamatą, nes laisvė tėra tik tai ten, kur duota daugelis realių galimybių.

Vienok tokiu aprioriniu samprotavimu, neigiančiu laisvę, negalima pasitenkinti,—determinizmui reikia, be to, išaiškinti, kaip priežastingumo principas, kurio galiojimas tiksliai nustatytas ir patikrintas fiziniams reiškiniams, gali būti pritaikytas ir psichiniams reiškiniams. Šitas klausimas determinizmo šalininkų nevienodai sprendžiamas, nes atsakymas į jį pareina nuo to, kaip interpretuojamas santykis tarp fizinių ir psichinių reiškinių (tarp kūno ir psichikos). O dėl šitos problemos iki šiol daug ginčijamasi. Psichofizinę problemą galima išspręsti materialistiškai mechanistiškai, tai reiškia pripažinti, kad priežastingumo dėsnis tikslia prasme galioja vien fiziniams reiškiniams. Tiksliai fiziniai reiškiniai yra matuojami ir gali būti tiksliai apibrėžti kiekio atžvilgiu. Mes galime stebėjimo ir eksperimento keliu nustatyti, kad viena medžiaginės energijos rūšis pavirsta kita pagal tam tikrą griežtai apibrėžtą ekvivalentiškumo

santykį, bet iki šiol nepavyko įrodyti, kad egzistuoja ypatinga psichinė energija, kuri skirtųsi nuo visų fizinės energijos rūšių. Be to, psichiniai reiškiniai, nors ir skiriasi savo intensyvumu, vis dėlto nesiduoja matuojami. Jiems trūksta erdvinių ir laikinių determinacijų apibrėžtumo, kuris sudaro būtiną matavimo sąlygą. Jutimas, jausmas gali būti intensyvesnis arba ne taip intensyvus, bet niekuomet negalima sakyti, kad vienas jausmas, jutimas yra 2, 3, n kartų intensyvesnis už kitą. Arba tai galima sakyti vien ta prasme, kad tarp jų fizinių pasireiškimų arba padarinių galima nustatyti tam tikrą kiekinį santykį (pavyzdžiui, nervų susijaudinimo išplitimo sfera, raumenų susitraukimai, pulso arba širdies plakimas). Vadinasi, visuomet, kai mes norime tiksliai išaiškinti dviejų reiškinų santykį ir pareinamumą, mes priversti tyrinėjimą apriboti fizinio pasaulio sfera. Pagaliau mūsų laikų fiziologija yra nustatčiusi, kad psichiniai reiškiniai neperskiriamai surišti su tam tikrais procesais nervų sistemoje ir pirmiausia smegenyse. Kiekvieną psichinį reiškinį atitinka tam tikras apibrėžtas fiziologinis procesas smegenyse. Bet procesai, vyksta smegenyse, parėina nuo kitų procesų periferinėje nervų sistemos dalyje, o šie — nuo tam tikrų išorinių dirginimų. Tokiu būdu visi šie fiziniai procesai sudaro vieną tolydinę grandinę, kurios grandys yra surištos būtinu priežastingumo ryšiu. Bet tiktai tie iš jų, kurie vyksta nervų centre (smegenyse), yra lydimi tam tikrų psichinių reiškinų. Vadinasi, psichinių reiškinų grandinė netolydinė, ir todėl tarp jų negalima nustatyti tikro priežastingumo ryšio. Galima vien tvirtinti, kad kiekvienas toks psichinis reiškinys turi savo būtiną fizinį pamatą tam tikrame smegenų būsenos pasikeitime.

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow E \rightarrow F$$

$$\dots B \dots \dots E \dots$$

Todėl psichiniai reiškiniai nesavarankiški (negali vykti be atitinkamų fizinių reiškinų, tuo tarpu fiziniai reiškiniai nuo jų nepareina), antriniai fenomenai, tai tik fizinių reiškinų atgarsiai sąmonėje (epifenomenai). Visas psichinis gyvenimas — išvestinė kūno gyvybės funkcija. Todėl ir psichinio aktyvumo nėra ir negali būti, taigi laisvės idėja (t. y. subjekto savarankiško apsisprendimo idėja) neturi jokio realaus pagrindo. Vienintelis galimas laisvės supratimas, kuris turi tam tikrą realią prasmę, yra grynai neigiamo ir reliatyvaus pobūdžio: laisvumą mes priskiriame tokiam kūnui, kurio veikimas (judėjimas) nesutinka išorinių kliūčių.

Bet galima ir kita kūno ir psichikos santykio interpretacija, kuri pripažįsta ypatingą psichinio priežastingumo formą*. Šita koncepcija remiasi visų pirma tiesioginiu vidiniu žmogaus patyrimu, kuris parodo, kad visos sąmonės būsenos taip surištos, kad viena sąlygoja ir deter-

* Mums čia nėra reikalo išsiaiškinti, kokiais duomenimis pagrįsta šita koncepcija; ramsčiu jai eina ypač subjektyvusis idealizmas gnoseologijoje.

minuoja kitą ir kad tiktai šitas ryšys ir laiduoja psichinio gyvenimo vienumą. Ir kol mes laikomės griežtai tiesioginių vidinio patyrimo duomenų, tol mes neprivėrsiti išeiti už sąmonės (psichikos) ribų, nes ir visas išorinis pasaulis mums duotas tam tikrų juslinių išpūdžių forma, t. y. sąmonės reiškinių pavidalu. Psichinis priežastingumas pasižymi tuo, kad jis daug komplikotesnis už fizinių priežastingumą, nes į visumą tų sąlygų, kurios determinuoja tam tikrą psichinį fenomeną (pavyzdžiui, valios aktą), įeina ir žmogaus atsiminimai, ir jo sumetimai, liečią ateitį, ir motyvų apsvaistymas bei įvertinimas, ir kiti panašūs dalykai. Vadina-si, pripažįstant psichinį priežastingumą, negalima sakyti, kad pats žmo-gus esąs visiškai pasyvus ir veikiamas tiktai visokių faktorių iš išorės; ne, jis pats dalyvauja tame procese, kuris apsprendžia ir formuoja jo likimą, jis pats įneša į šį formavimą visa tai, kas glūdi jo prigimtyje, jo būde, jo sugebėjimuose*. Bet, šiaip ar taip, ir psichinis priežastin-gumas pasižymi tuo pačiu apibrėžtumu bei būtinumu kaip ir fizinis prie-žastingumas, ir todėl laisvei tikslia žodžio prasme čionai nėra vietos. Apie laisvę kalbėti galima tik reliatyvia prasme, skiriant tokį subjekto poelgį, kuris ištiesai apsprendžiamas jo paties prigimties (jo būdo, jo asmenybės), nuo tų jo veiksmų, kurie yra priverstiniai, t. y. pareina nuo išorinių, pačiame subjekte neglūdinčių priežasčių. Pirmuoju atveju ga-lima sakyti, kad subjektas pats apsprendžia savo elgesį (pagal savo individualią prigimtį) ir šia prasme elgiasi laisvai, neprievarta; bet an-rra vertus, kadangi subjekto prigimtis pareina ne nuo jo paties, bet nuo jo tėvų ir protėvių, nuo visų tų aplinkybių, kurios šiaip ar taip turėjo įtakos ir poveikio jo gyvenimui, jo augimui ir rutuliojimuisi, tai, tiesą pasakius, šitas laisvas apsisprendimas tėra vien tariamas ir jokiū būdu negali pamatuoti subjekto atsakomybę už savo pasielgimą. Jeigu sub-jektas vadovaujamas tokių motyvų ar akstinių, kuriuos mes dorovės at-žvilgiu vertiname teigiamai, tai toks elgesys pareina nuo jo prigimties, nuo to, kad jo palinkimas į gerį yra stipresnis (didesnis) už jo palinki-mą į blogį.

(Bus daugiau)

* Remiantis subjektyviojo idealizmo pozicija, pagal kurią viskas, kas mums tiesiog duota, yra įvairios sąmonės būsenos — jusliniai išpūdžiai, vaizdiniai, jausmai, siekimai, emocijos, valios aktai ir t. t., — galima net sakyti, kad psichinis priežastingumas yra *pirminė* jo forma, nes visi fizinio pasaulio procesai mums prieinami vien tiek, kiek jų vaizdai įeina į mūsų išgyvenimų, psichinių procesų srovę; grynai fizinio priežastingumo idėja atsiranda vien tada, kai mes abstrahuojamės nuo savo Aš ir savo psichinio gyve-nimo, taigi šitą idėją suponuoja jau tam tikra abstrakcija, kuri šalina patį subjektą iš duotojo mums pasaulio vaizdo.